

УДК 81'36

Ніна Гуйванюк (м. Чернівці)

«СКЛАДНЯ» СТЕПАНА СМАЛЬ-СТОЦЬКОГО КРІЗЬ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ НАУКОВИХ ПАРАДИГМ

У статті викладено наукові засади „Граматики руської мови” Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера, відзначено сучасність багатьох наукових поглядів ученого-патріота С. Смаль-Стоцького, його надзвичайно важливу роль у розвої синтаксичної науки і особливо — у витворенні граматичної термінології на національній мовній основі.

Ключові слова: *граматика, синтаксис, граматична термінологія, історія українського мовознавства.*

Граматичні праці буковинських учених — професорів Чернівецького університету українця Степана Смаль-Стоцького та німця Теодора (Федора) Гартнера — відіграли надзвичайно важливу роль в українському і слов'янському мовознавстві. З їхнього листування зі своїм учителем — відомим славістом Францом Міклошичем дізнаємося про початок спільної праці авторів над «Руською граматикую». У листі, датованому 28 січня 1889 року, С. Смаль-Стоцький пише: «...Моя щаслива доля звела мене з доктором Гартнером, сердечно зблизила і з'єднала з ним для спільної роботи. Не потрібно мені тут підкреслювати, як багато я протягом трьох років, коли ми щоденно працюємо дві години разом, вже навчився і продовжую вчитися в цієї незвичайно освіченої людини, яка має всебічні знання, досвід і велику ерудицію. Це найкраще можете оцінити Ви, великий маестро, тому що знаєте нас обох! Але при цій спільній роботі ми дещо зв'язані практичною метою, яку тепер поставили перед собою; в усякому разі ми напишемо *першу руську граматику, з якої можна навчитися руської мови...* (виділення моє — Н.Г.)» [7: 355]. Це була, мабуть, чи не найосновніша наукова засада майбутньої граматичної праці С. Смаль-Стоцького, сформульована ним самим. Високо оцінюючи співавтора

© Н.В. ГУЙВАНЮК, 2010

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2010, № 1

3

праці Ф. Гартнера як ученого з європейським досвідом створення підручників, ми не повинні все ж забувати, що саме С. Смаль-Стоцький навчив свого побратима-мовознавця української мови, даючи кількагодинні уроки щоденно. Тому «дух» української граматики міг передати лише С. Смаль-Стоцький, учений-патріот, який ще зі студентських років мріяв створити таку граматику рідної мови, яка б відтворювала найточніше і звуки, і слова, і граматичну структуру, виявляла специфіку української мови з-поміж інших слов'янських, у якій би граматичні терміни світилися своєю внутрішньою формою і були близькі, рідні кожному українцеві.

«ГраMATика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера, яка вперше побачила світ у Відні 1893 року і була призначена «для шкіл середніх», витримала чотири видання (1893, 1907, 1914, 1928) [14; 15; 16; 18], послужила своєрідним зразком системного опису граматичного ладу української мови. Її значення полягає насамперед у тому, що в ній використано фонетичний правопис і витворено власне українську граматичну термінологію, що мало загальноукраїнське значення. Крім того, у праці репрезентовано низку цікавих підходів до аналізу мовних явищ, спробу їх наукової типології. Тому видання не залишилося непоміченим не тільки в Галичині, але й у Східній та Центральній Україні. Зокрема, Іван Огієнко опублікував у «Записках Українського Наукового Товариства» (К., 1908) статтю «Історія української граматичної термінології», у якій назвав С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера «творцями теперішньої нашої термінології». Він зазначив, що це була одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову термінологію, «вироблену на підставі народної мови», що автори граматики «багато попрацювали, аби витворити термінологію відповідно вимогам української мови...» [8: 111 – 113].

Уперше до наукового апарату було запроваджено такі узвичаєні сьогодні граматичні терміни, як, наприклад, назви частин мови (*іменник, прикметник, займенник, числівник, дієслово, прислівник, дієприкметник, прийменник*), оригінальні власне українські назви граматичних категорій іменника «*однина*», «*множина*», «*відмінок*» та ін., членів речення, а також розділових знаків тощо, які згодом хоч і зазнали певних трансформацій, а проте позитивно вплинули на подальший розвиток української науки.

«ГраMATика руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера складалася з чотирьох частин: 1) «Звуки», 2) «Словотворення та значення слів», 3) «Відмінювання» і 4) «Складня». Крім того, до неї увійшли три додатки (I. Правопись. Перепинє (розділові знаки); II. Українське віршування і III. «Письмо церковнослов'янське») [16].

У четвертій частині граматики під назвою «Складня», яка містить відомості про граматичний (власне синтаксичний лад української мови), виділено три основні підрозділи: А) «Реченє (*гадка*)»; Б) «Частини мови в реченю і форми відмінюваня» (про рід, число та відмінки іменників, про прикметники, займенники, числівники,

дієслова, прислівники, прийменники та сполучники з погляду їх синтаксичного призначення) і В) «Про лад слів у реченю». На жаль, ні у вступній частині граматики, ні безпосередньо у вступі до розділів не знаходимо обґрунтування самого терміна «складня», що відповідає грецькій назві «синтаксис» (паралельний термін «синтакса», який вживали деякі українські мовознавці). Не подають С. Смалья-Стоцький та Ф. Гартнер і визначення «складні» як розділу граматики, що вивчає речення чи сполуки речень. А проте в цьому розділі викладено оригінальні наукові підходи до вивчення явищ синтаксису, запропоновано оригінальні класифікації речень і членів речення, чимало з яких використано вперше в українському мовознавстві і які отримали подальший розвиток протягом ХХ ст. На жаль, граматичні праці С. Смалья-Стоцького і досі не відомі багатьом сучасним дослідникам української мови через те, що він був оголошений буржуазним націоналістом, його праці в радянський час не тільки не перевидавали, але й замовчували.

Метою нашого дослідження є визначення наукових засад «Граматики руської мови» у розділі з синтаксису та окреслення ролі С. Смалья-Стоцького у виробленні граматичних кваліфікацій синтаксичних явищ, а також у витворенні синтаксичної термінології української мови.

Основною синтаксичною одиницею у граматиці названо *речене (гадку)*. Для нього запропоновано логіко-граматичне визначення: «Речене — се гадка (думка), виражена словами» [16: 104], що відповідало тодішнім засадам граматичних праць у славистиці загалом. Саме таке коротке визначення речення було поширене в шкільних граматиках України протягом усього ХХ століття. У підзаголовок «Складні» винесено відомості про «речене поєдинче», тобто *просте речення*. Прості речення за будовою протиставлені «*сполуці речень*», тобто *складному реченню*. Погляд на складне речення як окрему від простого речення синтаксичну одиницю з'явився лише в 50-х рр. ХХ ст. (М.С. Поспелов, В.В. Виноградов та ін.), а до того складні речення традиційно витлумачували як «*сполуку речень*», «*спійню речень*».

Характеристику простого речення розпочато з комунікативної характеристики. І хоч автори граматики не називають критерію поділу простих речень за метою висловлювання, але короткий коментар на початку розділу у формі 1-ої ос. множини (начебто спільної з читачем оповіді) щодо суті речення («*Як говоримо, то звичайно робимо се з наміром, аби комусь другому висказати те, що гадаємо або думаємо, т.зн. свою гадку або думку*» [16: 104]) засвідчує погляд на речення і як одиницю вираження думки (репрезентативна функція), і як на одиницю повідомлення (комунікативна функція). С. Смалья-Стоцький і Ф. Гартнер запропонували, можна сказати, універсальний, найоптимальніший і найсучасніший комунікативний погляд на речення. Речення, що за своїм змістом «бувають дуже розмаїті», вони поділяють на чотири основні групи (ті, що виражають твердження, питання,

приказ і бажання), прямо пов'язані з «наміром» мовця. *Реченнями-твердженнями* «найчастіше висказуємо комусь щось таке, що вважаємо за правду» [16: 104] (пізніше мовознавці почали називати ці речення *розповідними*). Особливо точно помічено і виділено в окремий різновид речення, що виражають *бажання* (*оптативні*, чи *бажальні*), які займають свою нішу в комунікативній характеристиці поряд зі спонукальними («*можна чогось бажати, не вимагаючи заразом від особи, що до неї говоримо, або від іншої якої-небудь особи, аби вона се зробила*») [16: 105]. Як відомо, в українській граматичній традиції і досі ще подекуди практикують поширений протягом ХХ ст. поділ речень за метою висловлювання лише на три типи (*розповідні, питальні, спонукальні*) або ще й не зовсім точний, що не відповідає єдиним критеріям поділу, — на *розповідні, питальні* та *окличні*.

Говорячи про те, що речення може складатися і з одного слова, С. Смаль-Стоцький подає приклади вигуків побудов (наприклад, «*Ах!*», «*Гей!*») та кличних висловлень (на зразок «*Василю!*»), наголошуючи на тому, що вони не належать до речень. Щоправда, на так зв. «*вокативні речення*» відомі й інші погляди: їх зараховують до односкладних речень або до нечленованих висловлень-комунікатів.

С. Смаль-Стоцький уводить поняття про «*форму речень*», переходячи до аналізу «*гадки*» згідно з поділом «*на часті речення*», тобто традиційного поділу за членами речення. І хоч такого окремого параграфу чи заголовка не виділено, у граматиці використано функціональний підхід до компонентів реченневої структури, зазначено, що слова або групи слів у реченні «*сповняють якесь певне завдане як часті або члени речення*». А далі у викладі автори послуговуються лише терміном «*часті речення*», друга назва (*члени речення*) привернула увагу і пізніше поширилася серед українських мовознавців (у «*Граматиці руської мови*» Василя Сімовича — термін «*частини речення*»)[10].

На думку С. Смаль-Стоцького, у реченні є п'ять «*осібних частий речення*»: ***присудок, підмет, предмет, придаток прислівниковий та придаток прикметниковий***. Логічно підмет і присудок названі *головними*, а інші — *побічними*, тобто другорядними. Як бачимо, другорядні члени речення виділено хоч і на логіко-граматичних засадах, віддаючи данину попереднім граматичним працям, проте автори «*Граматики руської мови*» не використовують суто логістичних термінів «*обставини*» та «*додатки*», які сьогодні поширені у шкільних і вишівських підручниках та посібниках, а, вводячи термін «*придаток*» як взагалі додатковий (тобто не головний член речення) з відповідним означенням, водночас диференціюють його за морфологічним вираженням (*прислівниковий* чи *прикметниковий*). Це стосується означальних та обставинних поширювачів структури речення, які не є конститутивними, як, наприклад, додаток («*предмет*»), порівняймо: *Мати не спить — Матері не спиться*. З-поміж запропонованих термінів звернемо увагу на термін «*предмет*» зі значенням «*додаток*». Саме предметне (об'єктне) значен-

ня додатка лежить в основі цього члена речення, відрізняє його від означального чи обставинного. Справді, пізніший термін «додаток», що закріпився за цим членом речення, на нашу думку, є менш вдалим.

Питання ж про «форму речення», заторкнуте в «Граматиці руської мови» С. Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера, на жаль, залишилося не поміченим, проте заслуговує, на нашу думку, на особливу увагу і може бути доповнене переліком структурних схем дієслівних та іменних речень української мови.

Прогресивним вважаємо тлумачення в цій граматиці присудкових форм. Не випадково аналіз «найважливіших» (головних) членів речення розпочато не з підмета, а з присудка, тобто йому надано перевагу, бо «цілковите речення без присудка не може обійтися, а підмету лиш деякі речення не мають» [16:105]. Крім дієслівних присудків, у праці виокремлено ще й інші присудкові форми, «що їх поняття виражено иньшими способами», а саме йдеться про випадки, коли «присудкове поняття» «спочиває» у прикметникових та інших іменах. І хоч ці типи присудків ще не названі «іменними», проте вони отримали досить повну характеристику. Йдеться про дієслово *бути*, яке найчастіше виступає «злучкою» (або зв'язкою). До «злучок» зараховано також дієслова *бувати, стати, стати ся, остати ся, зробити ся, звати, називати, іменувати, вибирати, уважати ся, представити ся, оголосити, оставити, настановити, жити, родити ся, сидіти, стояти* та ін., тобто це «дієслова, що зазвичай *домагають ся доповнення ще якимсь присудковим поняттям*» [16: 107], є певною мірою синсемантичними. Широкий перелік таких дієслів, поданий у праці С. Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера, також є надзвичайно важливим, як і пояснення, чому вони є «злучками» і становлять єдиний компонент присудка разом з іменною частиною. До характеристики складеного іменного присудка введено поняття «*присудковий відмінок*», зауважено, що типовою формою вираження присудка є *перший*, тобто називний, та *шостий*, тобто орудний. Аналізуючи функції відмінків, С. Смалья-Стоцький говорить і про «*присудкове ім'я*», тобто про засоби вираження іменної частини присудка. Зазначено також і про деякі семантичні відмінності паралельних форм. Згадано серед присудкових відмінків і архаїчну форму другого давального, як-от: *Треба мені послушному бути*, характерно для розмовної мови [16: 134-136].

Аналізуючи підмети, автори «Граматики руської мови» зазначають, що «*підмет така сама важна часть речення, як і присудок*», серед засобів вираження називають «*іменникове ім'я у першому відмінку чи інше слово*». Серед прикладів подано й неозначену форму дієслова («*Давати*» є дієслово) [16: 108].

Серед «*побічних частей речення*» названо «*предмет, придаток прислівниковий*» та «*придаток прикметниковий*». Автори наголошують, що предмети є своєрідними «*доповненнями*» (пор. рос. «дополнение») до присудків (звідси — пізніша назва «*додатки*»), підкреслюють обов'язковість, важливість деяких з них, зокрема тих, які стоять у

знахідному відмінку в незаперечних реченнях. Такі предмети отримали назву «*властивих предметів*», а дієслова, з якими вони вживаються, названо *перехідними* [16: 109]. Як бачимо, у граматиці С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера лише означено поділ на *прямі і непрямі додатки* (прямі і непрямі об'єктні поширювачі речення).

Обставинні компоненти речення в граматиці названо «*придатками прислівниковими*». Зауважено, що вони не є такими важливими, як «*предмети*», і додають до висказу «лише якісь обставини», як-то *місце, час, спосіб, ступінь, причину* чи ін. [Там само]. На жаль, автори не подають чіткої типології обставинних поширювачів за значенням, а також питань, за якими ці члени речення треба визначати, не виділяють їх в ілюстраціях, що важливо було би зробити в шкільній граматиці.

Означення названо «*прикметниковим придатком*». Це такі частини речення, «*які мимохідь прикладають названій в реченні особі або речі якусь прикмету або якесь близьке означення*» [16: 105]. Щоправда, серед засобів вираження «*прикметникового придатка*» є не лише прикметники, але й займенники та іменники в другому (родовому) відмінку та прийменниково-відмінкових формах (напр.: *Дорога до школи далека. Кожда пригода до мудрості дорога. Страх перед карою постримує навіть злочинців від лихих діл*). Через цю непослідовність, очевидно, назву «*прикметниковий придаток*» українські граматики пізніше не схвалили і замінили її на *означення*. До речі, як різновид «*придатка прикметникового*» згадано і *прикладку*, яка вставляється в речення. Проте йдеться, власне, лише про відокремлені прикладки, які коротко вставляють у речення «*те, що властиво продумане як присудок особі або речі (прикладка)*», напр.: *Чернівці, головне місто Буковини, лежить над Прутом (Чернівці є головне місто Буковини)*» [16: 111]. Отже, звернено увагу на додаткову предикацію відокремлених прикладок та їхню участь в утворенні т.зв. «*скорочених речень*» [16: 246], а також на синтаксичну синонімію з іншими реченневими структурами. Що ж до власне прикладок на кшталт «*діти сироти*», «*слово «король»*» і под., то вони просто зараховані до «*придатків прикметникових*» і не названі прикладками [16: 110]. Проте термін «*прикладка*», запропонований С. Смаль-Стоцьким, мовознавці взяли до уваги і почали використовувати для найменування різновиду означення.

В окрему підтему в розділі «Складня» виділено питання про згоду в реченні, тобто про зв'язок узгодження (між присудком і підметом, між придатком прикметниковим та ім'ям, якого воно стосується).

У синтаксисі речення в «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького і Ф. Гартнера не виокремлено таких ознак, як *односкладність/двоскладність, поширеність/непоширеність* структури. Проте, характеризуючи підмет, автори говорять про «*речення безпідметові*», виділяючи серед них ті, у яких йдеться про явища природи (*Блискає. Зашуміло в лісі. Розвидніло ся*), а також про «*неособові вирази*», як-от: *Забавляло мене товариства. Полегшало мені на серці. Не їсть ся смачно самому* тощо.

В окремий підзаголовок виділено питання про «опуст частий речення», де проаналізовано з багатьма ілюстраціями «речення еліптичне» [16: 112]. Межа між простим і складним реченням, як вважає С. Смалья-Стоцький, стирається за рахунок «стягнення» речень, тобто внаслідок опусту окремих спільних частин і слів для обох речень. Напр.: *Вода все сполоче, лише злого слова ніколи* (= *Вода все сполоче, лише злого слова ніколи не сполоче*) [16: 116].

Для поняття «складне речення» уведено термін «сполука речень», визначено два типи «сполуки речень», що складаються з «дрібних» речень, тобто предикативних частин: «рівнорядних» та «підрядних». У підрядних реченнях визначено «головні» та «побічні». Як бачимо, С. Смалья-Стоцький звертає увагу і на синтаксичний зв'язок т. зв «дрібних речень» у складнопідрядному: «підрядні» та «надрядні» [16: 114], що зумовило їх поділ на «речення сполучені рівнорядно» та «речення сполучені підрядно». Поняття синтаксичного ряду, (наприклад, однорідних членів речення), як і частин складносурядного речення, використовують і в деяких сучасних працях із синтаксису (І. Слинька, І. Вихованця, А. Загнітка та ін.) [2; 6; 13 та ін.].

Надзвичайно важливим вважаємо те, що в «Граматичі руської мови» звернено увагу на так звану «зв'язь, у якій рівнорядні речення до себе стоять», тобто різні семантико-синтаксичні відношення, у яких перебувають «дрібні речення» у сполуках речень (тобто у складносурядних реченнях). Різновидами є «злучна зв'язь», тобто єднальні відношення, які передає злучка **і** або **таї**; «протиставна зв'язь» (при злучках **а**, **але**, **а прецінь**, **а таки**, **а все ж таки**, **однак** тощо), а також «причинова, наслідкова, умовна, замірова, припустова, порівняльна» і «часова». Такий поділ речень за значенням не зовсім відповідає сучасним класифікаціям складносурядних і складнопідрядних речень, але можна стверджувати, що автори граматичної праці зуміли правильно визначити саму основу структурно-семантичної типології складних речень — семантико-синтаксичні відношення між предикативними частинами.

В основі викладу змісту складнопідрядних речень лежить логіко-граматичний підхід, у якому багато спільного з поділом простого речення на головні та другорядні члени. У реченнях, «сполучених підрядно», побічне речення «є членом головного», — зазначено в «Граматичі руської мови». Тому підрядно сполучені речення поділено на такі типи: 1) *присудкові*; 2) *підметові*; 3) *предметові*; 4) *прислівникові*; 5) *прикметникові*, що відповідає логіко-граматичному поділу на *присудкові*, *підметові*, *додаткові*, *означальні та обставинні* речення. Прислівникові речення розмежовано за значенням на шість підтипів: 1) *наслідкові* (зі сполучниками *що*, *так що*, *що аж*); щоправда, випадково до них потрапили і деякі речення способу дії, як-от: *Ще ніхто так не уріс, щоб головою неба дістав. Так має бути, щоби молодший брат старшого бояв ся*; 2) *причинові*; 3) *припустові*; 4) *порівняльні*; 5) *часові*; 6) *умовні*. Серед сполучникових засобів автори

подають і деякі народнорозмовні, як-от: **іzza того, що** — причиновий; **хоть, хотяй** (припустові); **заким, скоро, докіль, покіль** (часові); **наколи, сли** (умовні) та ін. [16: 117 — 118]. Випадково до сполучників потрапили такі слова, як **почасти** (*Тут ліси **почасти** вирубані, **почасти** викорчовані*) [16: 154]

Значної ваги надано сполучним словам (відносним займенникам і прислівникам), що «вводять речення *відносні*» [16: 119]. Отже, складнопідрядні речення класифіковано і за формально-граматичним принципом — за засобами зв'язку: на *відносні, питайні* (тобто з'єднані питальними словами *хто, що, котрий, який* та ін.) та *висказові*, що вводяться сполучником *що* (тобто з'ясувальні). Щоправда, в ілюстраціях *висказових* речень натрапляємо також на структури зі сполучником *щоб* та порівняльними сполучниками [16: 120]. За сучасними класифікаціями складнопідрядних речень (логіко-граматичною та структурно-семантичною) виділяють ще підрядні *обставинні місця, способу дії, міри та ступеня*, про які не згадують автори «Граматики руської мови».

Паралельно з викладом про підрядні речення у цій граматиці ідеться про так звані «*скорочені речення*», що ними можуть бути замінені підрядні, найчастіше дієприкметникові та дієприслівникові звороти [16: 121 — 122]. Звернено увагу на близькість скорочених речень до складних, з'ясовано сам механізм «скорочення» та заміни одних синтаксичних структур іншими. Скороченими є речення, у складі яких у ролі другорядних членів речення вживаються *дієіменники* (інфінітиви), *дієприслівники* та *дієприкметники*. На жаль, термін «*дієіменник*» щодо інфінітива, який відображає його історичне походження як форми та поєднує в собі ознаки дієслова та іменника, залишився непоміченим. «*Дієіменник*» справедливо названо поряд з дієприкметниками та дієприслівниками, що мають здатність «скорочувати речення», тобто передавати скорочено зміст реченнєвих структур.

Підрядні речення С. Смаль-Стоцький пов'язує і з питанням про пряму мову («*бесіду пряму*») та непряму мову («*бесіду залежну*»), показує, як їх можна взаємозамінювати. Напр.: *Він певно відповідь, що нічого не знав* = *Він певно відповідь: Я нічого не знаю* [16: 241]. Проте окремого параграфа про засоби вираження чужого мовлення у «Граматиці руської мови» немає. Не виділено в окремий тип і складних безсполучникових речень.

Вчення про речення становить лише частину «Складні». Другий підрозділ присвячено лексико-граматичним можливостям різних частин мови виступати в ролі компонентів речення, займати певну синтаксичну позицію, виконувати ту чи ту синтаксичну функцію. Саме такий підхід ми спостерігаємо в сучасних граматичних працях І.І. Слинька, П.С. Дудика, І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської, А.П. Загнітка, К. Ф. Шульжука та багатьох інших українських мовознавців, які вважають «синтаксис відмінків» надзвичайно важливим у з'ясуванні граматичного ладу української мови. У коментарях С. Смаль-

Стоцького до окремих граматичних форм знаходимо чимало цікавих спостережень над їхніми ономасіологічними характеристиками, спрямованими на реальну комунікацію, на безпосереднє використання в мовленнєвому процесі.

Розділ *«Про лад слів у реченю (гадці)»* так само має важливе значення. Тут подані приклади розрядів слів і членів речення з постійним («означеним») місцем у реченні, як також випадки *«свобідного ладу»*. Коментарі є здебільшого правильними, відповідають нормам української літературної мови. Водночас деякі міркування стосуються діалектного синтаксису, як, наприклад, написання постфікса **ся** окремо від дієслова [16: 158].

Принциповою науковою засадою «Складні» С. Смалья-Стоцького є її орієнтація на живу народну мову — у ній описано граматичну систему української мови на основі живого українського мовлення і проілюстровано численними прикладами речень з усного, зокрема й діалектного, мовлення та фольклору. До ілюстрацій потрапило чимало діалектних форм і виразів, проте їх аналіз може бути окремим аспектом дослідження. У граматиці відбито послідовне відокремлене написання частки **ся** з дієсловами, палаталізоване **л**, форми інфінітива *печи (пекти)* тощо. Крім того, варто враховувати й особливу думку С. Смалья-Стоцького про діалектну мову, суть якої полягає в тому, що в українській мові різні діалектні відмінності *«виросли наслідком сили і впливу аналогії, тим-то одні явища залишилися у своєму історичному одягу, другі мають свій корінь у законах аналогії»* [12: 413]. До того ж, широке залучення говіркової мови до літературної в кінці XIX — на початку XX ст. в Західній Україні було майже нормою, цілком відповідало галицькій традиції. Про це зазначає, зокрема, і Ю. Шевельов у праці *«Українська мова в першій половині XX ст. (1900 — 1941): стан і статус»*. *«Говорити українською мовою в південно-західній Україні означало говорити своєю власною говіркою»* [19: 47].

Характеризуючи «Складню» С. Смалья-Стоцького загалом, потрібно відзначити високий рівень наукового підходу до аналізу синтаксичних явищ. Його кваліфікації і взагалі абсолютно нові теоретичні засади, запропоновані в граматиці, викликали неоднозначні оцінки у вчителів та українських науковців того часу.

Суперечки навколо першого видання *«Рускої граматики»* (1893) С. Смалья-Стоцького і Ф. Гартнера в середовищі вчителів та західноукраїнських мовознавців виклав В. Сімович. Він одним з перших відгукнувся на її перевидання у 1907 р., написавши ґрунтовну рецензію під назвою *«Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера «Руська граматика»*. Рецензію опубліковано у Львові в часописі *«Наша школа»*. У ній В. Сімович високо оцінив працю своїх університетських учителів [11]. Він зазначив, що підручник проф. Стоцького й Гартнера *«єдиний у своїм роді»*, якому можуть позаздрити й інші слов'яни, що ми його маємо. Головна прикмета рецен-

зованої праці — та, що в ній запропоновано нові навчально-методичні засади до вивчення рідної мови: «автори не диктують згори т.зв. граматичних правил, як їх бачимо у граматиках мертвих мов, а освідомлюють тільки того, що з неї вчиться, із законами мови» [11: 35]. Це граMATика рідної мови для української дитини, — наголошує В. Сімович. Надзвичайно цінним у ній є те, що автори підкріплюють теоретичний матеріал численними прикладами ілюстрацій з живого мовлення, з етнографічних матеріалів, із записів усної народної творчості, а також із творів кращих українських письменників. З граматики постають відмінності української мови від російської, польської та інших мов.

У рецензії В. Сімович особливо високо оцінює запровадження в ній фонетичного правопису та граматичної термінології. Він пише, що до появи рецензованої граматичної праці в кожного вчителя була «своя осібна граMATика, кожний мав свою осібну термінологію, кожний каже писати його власною правописею... Не дивно, що у нас в середніх школах між учениками — а там і на університеті — так багато псевдофілологів, не диво, що у нас в справі чистоти мови уже свої «погляди» в учеників V-ої або й IV-ої кляси. Одним словом: народ філологів — *той український народ!*» [11: 31]. По суті, «ГраMATика руської мови» С. Смалъ-Стоцького вступила у протистояння з пануванням «язичія» в тогочасних підручниках та з підходами до вивчення української мови вчителів москвофільського напрямку («псевдофілологів»). Використана в підручнику граматична термінологія, побудована на народній основі, робила її використання єдиноможливим і обов'язковим для всіх.

Водночас рецензент звертає увагу і на те, що стиль викладу в підручнику для середніх шкіл дещо, на його думку, заскладний. До недоліків В. Сімович зарахував деякі фактичні недоречності (наприклад, займенникові форми *он, она, оно*; написання суфіксів *-ський-, -цкий-* без пом'якшення, використання активних дієприкметників, «яких не знає українська народна мова», тощо).

Особливо високо оцінив рецензент «Складню», зауваживши, що ця частина «належить до найкращих у граматиці» [11: 46]. Він зазначає, що, порівняно з першим виданням, вона помітно змінена і доповнена. Проте рецензент пропонує замінити термін «зворот» терміном «не особовий вираз», терміни «співпорядковуючі та підпорядковуючі» злучники (сурядні й підрядні сполучники) термінами «співпорядкові» та «підпорядкові» сполучники. У наступних перевиданнях граматики С. Смалъ-Стоцький врахував ці побажання.

У висновку рецензент зауважує, що це єдиний граматичний підручник, який, «не тратячи наукового ґрунту, відповідає рівночасно педагогічним вимогам», і наголошує, що лише з нього молодь може навчитися граматики в новочасному розумінні цього слова. І хоч ця граMATика була нібито звичайним шкільним підручником для середніх шкіл, вона, за оцінкою В. Сімовича, «збудована на цілком науко-

вих основах» [12: 409]. На відміну від попередніх граматичних праць, наприклад граматики О. Огоновського, граматики С. Смалья-Стоцького «зривала з усіма дотеперішніми класифікаціями, які позаводили були українські автори на основі порівняльної Міклошичевої граматики, а давала свої, українські, виведені з сучасного стану української мови» [12: 409]. Із цими оцінками висококваліфікованого рецензента важко не погодитися.

В. Сімович у рецензії на друге видання «Руської граматики» висловив сподівання, що третє видання називатиметься також по-новому: не «Руська граматики», і навіть не «Граматики руської мови», а «Граматики української мови». Справді, деякі критичні зауваження рецензента було враховано і до третього видання «Граматики руської мови» 1914 року внесено зміни, які значно поліпшили попередні видання. Проте «русську мову» було названо «українською» тільки в четвертому виданні граматики в 1928 році (м. Львів) [18]. Під назвою «Українська граматики» передрук з третього видання «Граматики руської мови» з деякими скороченнями з'явився в 1919 році у Вінніпезі (Канада) [17].

У рецензіях на граматичні праці професора С. Смалья-Стоцького його учень і послідовник його ідей, випускник Чернівецького університету В. Сімович неодноразово висловлював *своє бачення теоретичних засад граматики як універсальної науки пізнання мови*. Саме на цих засадах він сам згодом (у 1919 році) побудував свою «Граматику української мови», яка послугувала концептуальним підґрунтям граматичних праць вищого рівня в Україні [3; 4; 5].

Порівнявши обидві граматики (С. Смалья-Стоцького і В. Сімовича), можемо зробити деякі висновки та узагальнення. В. Сімович поділяв речення за змістом, долучаючи до комунікативних типів (*оповідні, запитові, наказові, бажальні*) ще й емоційно забарвлені (*викликові*); за формою розрізняв речення *прості* і *зложені*; виділяв окремо *голе* (непоширене) і *поширене* речення; члени речення називав «*частинами речення*» (у С. Смалья-Стоцького — *частини речення*); серед складнопідрядних наслідкових виокремлював аж три підтипи: *чисто-способові, порівняльні та наслідкові*.

Авторам «Граматики руської мови» було надзвичайно важко підібрати відповідний термін, витворити його самим чи скористатися європейськими традиціями. В. Сімович зізнається, що і йому під час написання своєї праці доводилося стикатися з неусталеністю граматичних та правописних норм, з невиробленістю лінгвістичної термінології. І допомагали йому орієнтації на граматичну термінологію його вчителя С. Смалья-Стоцького та східноукраїнські граматики пізнішого часу. Віддаючи данину вчителю, В. Сімович часто створював паралельні чи й цілком самостійні граматичні терміни, що їх підхопили згодом українські мовознавці ХХ ст.

Як бачимо, В. Сімович розвинув далі вчення про «складню», доповнивши та уточнивши деякі теоретичні відомості й термінологію.

Він також паспортизував ілюстративний матеріал, указавши в дужках автора речення, виділив в окремий розділ пунктуацію.

Порівняймо, наприклад, як формувалася термінологія пунктуації. У «Граматиці руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера (Відень, 1914) вживаються такі терміни: «перепинанє» (пунктуація), «кропка» (крапка), «питайник» (знак питання), «окличник» (знак оклику), «запинка» (кома), «середник» (крапка з комою), «двокропка» (двокрапка), «павза» (тире), «скобки» (дужки), «знаки наведення» (лапки). В. Сімович у «Граматиці української мови» (Київ – Ляйпціг, 1919) вживає терміни: «розділові знаки», серед яких називає: «точку» /./, «запинку» /,/ , «середник» /;/, «двоточку» /:/, «питайник» /?/, «викличник» /!/, «пружку» /-/, «точки» /.../, «дужки», «наводові знаки» / лапки/. До деяких термінів В.Сімович подає паралельні назви, що свідчить про становлення термінології знаків пунктуації. Напр.: «точка /./, знана ще подекуди: крапкою», «запинка /,/ , або з-грецька: кома», «середник, або точка зі запинкою /;/», «двоточка /:/, або двокрапка», «пружка /-/, чужа назва: павза», «наводові знаки / «» /, або лапки» [16; 10].

Українське термінотворення, що бере свій початок у витоках української писемності, триває у граматичних працях кінця XIX – початку XX ст., засвідчує інтелектуальні змагання мовознавців. Вироблена у працях С. Смаль-Стоцького та В. Сімовича синтаксична термінологія була підтримана у граматичних працях мовознавців 20 – 30-х рр., передусім О. Курило, О. Синявського, С. Смеречинського та ін. За допомогою національної наукової мови і термінології ми входимо сьогодні у глобальний інтелектуально-інформаційний простір. Тому українська держава зацікавлена в утвердженні наукового інтелекту, що втілюється науковою мовою і термінологічними системами, бо «вони сприяють: а) виготовленню державних стандартів, б) уніфікації, унормуванню та кодифікації української наукової термінології, в) утвердженню української наукової термінології на національній основі, що означає поєднання етнічних та інтернаціональних термінологічних елементів в одних системах» [9: 122 – 123].

Дослідивши особливості «Складні» С. Смаль-Стоцького, ми пересвідчилися в тому, що він першим прокладав нові шляхи в мовознавчій науці, відзначаємо сучасність поглядів ученого, їх далекоглядність, сміливість і перспективність. У цьому зв'язку актуальним видається і питання про вплив мовознавчих поглядів С. Смаль-Стоцького на формування граматичних концепцій XXI ст. Ми переконані, що вони ще довго привертатимуть увагу дослідників. Наукові засади «Граматики руської мови» С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера становлять міцний фундамент сучасної синтаксичної теорії в різних її напрямках і школах.

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1991. – 231 с.

«Складня» Степана Смал-Стоцького крізь призму сучасних наукових парадигм

2. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови: Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993. — 368 с.
3. *Гуйванюк Н.В.* Синтаксична термінологія Василя Сімовича у світлі сучасних граматичних парадигм // Українська наукова термінологія: Зб. матер. наук.-практ. конф. «Українська наукова термінологія: стан та перспективи». — К., 2008. — С. 78 — 89.
4. *Гуйванюк Н.В.* Вплив мовознавчих поглядів Василя Сімовича на формування українських граматичних концепцій у 20 — 30-х рр. ХХ ст. // Науковий вісник Чернівецького національного університету: Зб. наук. праць. — Вип. 312 — 313. Слов'янська філологія: Василь Сімович — особистість, науковець, громадянин. — Чернівці: Рута, 2008. — С. 216—223.
5. *Гуйванюк Н.* Граматична концепція Василя Сімовича у світлі сучасних лінгвістичних досліджень // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного ун-ту ім. В.Гнатюка. Серія: Мовознавство. — Вип. 1(13). — 2005. — С. 37—47.
6. *Загнітко А.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис. — Донецьк: ДонНУ, 2001. — 662 с.
7. Листування українських славістів з Францем Міклошичем. — К.: Наук. думка, 1993. — 399 с.
8. *Огієнко І.* Історія української граматичної термінології // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. — К., 1908. — Кн. 1. — С. 111—113.
9. *Полога Л.* Національна термінологія і термінографія у державотворчому процесі України // Український правопис і наукова термінологія: історія, концепції та реалії сьогодення. Матеріали засідань Мовознавчої комісії та Комісії всесвітньої літератури НТШ у Львові 1994 — 1995 рр. — Львів, 1996. — С. 122—28.
10. *Сімович В.* Граматика української мови. — Київ-Ляйпціг, 1919. — 584 с.
11. *Сімович В.* Декілька слів про науку граматики української мови в наших середніх школах та про підручник проф. Стоцького й Гартнера «Руска граматики». — 2-е вид. — Львів: Накл. Краєвого фонду, 1907: Рецензія // Наша школа. — 1911. — Кн. 1. — С. 5 — 9: Кн. 2—3. — С. 20—34 // Василь Сімович. Праці: У 2 тт. До 125-річчя від дня народження. — Т. 1. Мовознавство. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2005. — С. 31—47.
12. *Сімович В.* Наукова діяльність академіка Смал-Стоцького // Василь Сімович. Праці: У 2 тт. До 125-річчя від дня народження. — Т. 1. Мовознавство. — Чернівці: Книги — ХХІ, 2005. — С. 407—417.
13. *Слинько І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. — К.: Вища шк., 1994. — 670 с.
14. *Смал-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматики. — Львів, 1893. — 175 с.
15. *Смал-Стоцький С., Гартнер Ф.* Руска граматики. — Вид. 2-е. — Львів, 1907. — 246 с.
16. *Смал-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматики руської мови. — 3-є переробл. вид. — Відень, 1914. — 202 с.
17. *Стоцький і Гартнер.* Українська граматики. — Вінніпег-Канада, 1919. — 242 с.
18. *Смал-Стоцький С., Гартнер Ф.* Граматики української (руської) мови. — В-во четверте. — Львів: Друкарня Наукового товариства імені Шевченка, 1928. — 209 с.
19. *Шевельов Ю.* Українська мова в першій половині ХХ ст. (1900 — 1941): стан і статус // Юрій Шевельов. Вибрані праці: У 2-х кн. — Кн. I / Упор. Л.Масенко. — К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — С. 26—279.

Nina Guyvaniuk (Chernivtsi)

STEPAN SMAL-STOTSKY' SYNTAX ("SKLADNIA")
IN MODERN SCIENCE PARADIGMS

The article reveals the scientific foundations of "Rus Language Grammar" by Stepan Smal-Stotsky and Fedir Gartner, emphasizes the topicality of many views of Stepan Smal-Stotsky, a scholar-patriot, his extremely important role in the development of syntax science, grammatical terminology based on national principles in particular.

Key words: grammar, syntax, grammatical terminology, history of Ukrainian linguistics.